

Pokus o převýchovu

Romové v objetí stalinské péče o člověka v 50. letech

MATĚJ SPURNÝ

Za nacistické nadvlády měli být Romové žijící v českých zemích zcela vyhlazeni a v obnoveném Československu, tzv. třetí republice, je čekal osud lidí druhé kategorie. Změnu přinesl až komunistický puč. Ambicí nastupující socialistické diktatury byla naprostá rovnost lidských individuí, což se projevilo i na vztahu k „občanům cikánského původu“. Zajistit jim rovné postavení s ostatními vnímaly komunistické elity jako prvořadý úkol. Prostředkem k tomu mělo být vzdělání, důstojné bydlení a samozřejmě zapojení do standardního pracovního procesu. Smělé plány ale ztroskotaly na bezkonceptnosti a zároveň netrpělivosti, s níž byly uskutečňovány.

Pád nacismu přinesl Romům v českých zemích vysvobození jen částečné. Romské transporty do koncentračních a vyhlazovacích táborů sice ustaly, státní politika vůči Romům však zůstala i v obnoveném Československu byrokraticko-represivní. Opírala se především o zákon č. 117/1927 o potulných cikánech, který umožňoval zakazovat Romům pobyt na řadě míst, odebírat jim děti apod. Zároveň od září 1945 platila v Československu pracovní povinnost. Na hraně zákona se tak ocitla řada Romů, kteří se živili různými příležitostnými nevidovanými službami (broušení, kování apod.) a kteří nadto často měnili zaměstnání i místo pobytu.¹

Ve společnosti zároveň přežíval rasismus posílený několikaletým vlivem nacistické ideologie. Návraty Romů z koncentračních táborů často vzbuzovaly silnou nevoli. Jakmile vyšlo najevo, že se (nemnozí) přeživší

romští sousedé vrátí do původního bydliště, objevily se tradiční reakce: cikáni se prý štítí práce, kradou a ani v táborech se nepolepšili. Například v Uherském Ostrohu na Slovácku trvaly protesty proti návratu zbylých sedmi Romů, mimo jiné potomků zde dlouhodobě usedlé rodiny Holomků, řadu měsíců. Národní výbory několika dalších moravských obcí se na Zemský národní výbor v Brně obrátily s žádostí o odsun Romů navracejících se do pohraničí.²

Přímo hrůzu, nenávist a xenofobii pak vyvolal poválečný příliv Romů ze Slovenska. V letech 1945–1947 jich přišlo 15 až 20 tisíc. Romové na Slovensku zvláště koncem války zažívali pravidelné pogromy. Od přesunu do českých zemí si slibovali práci a bezpečnější zázemí. Český tisk i interní situační zprávy vypracovávané pro ministerstvo vnitra však romské příchozí pravidelně dehumanizovaly jako „štěnice“, „tažné ptačvo“ či

„hordy“ zaplavující české pohraničí a větší města. Někteří z nich přicházeli z maďarsky mluvícího prostředí, což ještě více jitrilo xenofobní nálady. Místní funkcionáři, novináři i čtenáři navrhovali jejich vysídlení tam či onam, jejich opětné uvěznění v pracovních táborech nebo zřízení táborů izolujících dospělé jedince a umožňující systematickou převýchovu dětí, jak o tom psal například *Náš hraničář*, tradiční periodikum českého obyvatelstva v pohraničí: *Jsou-li mezi cikány uprchlíci z cizích států, musejí býti odsunuti stejně, jako byli vystěhováni uprchlíci jiných vrstev cizozemska k nám přišli. Ostatní musí býti rozděleni tak, aby ta hrstka skutečně civilisovaných mohla žít jako každý jiný občan; ti ostatní by museli býti usazeni na tolika místech, kolik je nutno, aby byli pod dokonalým dozorem a nemohli se vyhýbat práci a potulovat se v okolí. Děti pak by [...] musely býti dokonale a navždy vytrženy ze svého*

1 K legislativnímu rámci více PETRÁŠ, René: *Menšiny v komunistickém Československu. Právní a faktické postavení národnostních menšin v českých zemích v letech 1948–1970*. VIP Books, Praha 2007, s. 113–116.

2 Více k tomu PAVELČÍKOVÁ, Nina: *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. ÚDV, Praha 2004, s. 23–25.

Integrace Romů do pracovního procesu neměla proběhnout na základě byrokratických nařízení a represe, ale z vlastní vůle samotných Romů Foto: Muzeum romské kultury

prostředí a přivedeny k tomu, aby se sžily s prostředím řádně občanským. Internaci dospělých by bylo snad nejlépe zařídit v osadách při zemědělských statcích, zemských nebo také obecních statcích, na nichž by pod řádným vedením vykonávali všechny potřebné práce [...] Bylo by to zařízené poměrně nejlidštější a také hospodářsky nejúčelnější při nezbytné ovšem důslednosti a přísné kázní.³

Výsledkem široce sdílených snah o „dokonalý dozor“ pak byla obno-

vená „evidenční cikánů“ v českých zemích, která vznikla v srpnu 1947 z iniciativy ministerstva vnitra. Neměla se sice týkat Romů, kteří „žijí usedle po delší dobu“, nikdo ale neřešil například otázku, do jaké kategorie patří Romové s trvalým bydlištěm na Slovensku, kteří přechodně v českých zemích pracovali. Na seznam se tak dostalo téměř 17 tisíc lidí. Není jisté, jak velkou část romského obyvatelstva nacházejícího se tou dobou na českém území se

tehdy úřadům podařilo identifikovat. Každopádně se ale na seznamu ocitly i jiné osoby než jen „potulní cikáni a tuláci práce se štítící“. Dokladem je překvapivá skutečnost, že z evidovaných dospělých mužů bylo podle uvedených údajů téměř 80 procent pracujících.⁴ I přesto se na úrovni jednotlivých ministerstev diskutovalo o zřízení romských pracovních táborů. Motivem byl vedle snahy po segregaci „cikánského obyvatelstva“ i akutní nedostatek pracovních sil v některých regionech či odvětvích. Tyto plány ale do roku 1948 nebyly uskutečněny.⁵

Komunistický puč v únoru 1948 pak znamenal zásadní obrat ve státní politice vůči Romům. Československá padesátá léta, v mnoha ohledech temná a krutá, přinesla etnickým menšinám paradoxně úlevu v podobě vyšší míry bezpečí, a dokonce i jisté svobody. Vypjatý český nacionalismus poválečných let byl částečně neutralizován povinným „proletářským internacionalismem“ a represivní moc se zaměřila více na společenské třídy než na konkrétní etnika. Příslušníci menšin tak mohli po letech neustálého ohrožení, segregace a otevřené diskriminace opět užívat základních občanských i sociálních práv a spolurozhodovat o svém životě – samozřejmě v úzkých mantinelech socialistické diktatury. Týkalo se to Němců, Maďarů, zvláště pozornost ale byla zaměřena na Romy. Příčinou bylo přesvědčení mnoha čelných komunistů, že Romové patří k nejubožejším obětem kapitalismu.

Autoři různých pojednání i interních stranických a vládních dokumentů tvrdili, že kapitalistický řád Romům postupně odňal jakoukoliv

3 Cikánské hordy v pohraničí – důkaz konsolidace? *Náš hraničář. Ústřední orgán Národní jednoty severočeské*, 1947, roč. 2, č. 1 (17. 1. 1947), s. 7–8.

4 Více k soupisu „všech potulných Cikánů a ostatních tuláků práce se štítících“ z roku 1947 PAVELČÍKOVÁ, Nina: *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*, s. 29–31.

5 K plánům na zařazení Romů do pracovních táborů viz obsáhlý soubor dokumentů shromážděných při projednávání této problematiky v československé vládě v roce 1947 in NA, f. ÚPV (dále jen 315/1), k. 1163, sign. 1424/b/1. Výsledkem byl nakonec nerealizovaný návrh vládního usnesení „Zařazení cikánů do pracovních táborů“, 14. 6. 1947 (tamtéž).

možnost pracovního zapojení, čímž z nich aktivně činil vydědence společnosti a vytvářel tlak na jejich sociální i fyzickou segregaci. Kritiky se dočkal také zákon o potulných cikánech z roku 1927 zmiňovaný v úvodu. Právě v souvislosti s údajným hospodářským útlakem Romů byl vyhodnocen jako vyloženě represivní, navazující na feudální „mandáty, patenty a reškripty“. Podle odborníků spjatých s novou mocí měl spolu s prováděcími předpisy *vedle ostatních závad i příchuť rasové diskriminace neslučitelné s naší ústavou a lidově demokratickým zřízením*.⁶ Romy údajně vyřazoval z lidské společnosti. Roku 1950 byl proto zrušen.⁷ Státní orgány tak daly jasně najevo, že dřívější přístup k „cikánské problematice“ byl chybný a že se na něj nadále nebude navazovat. Prvořadým úkolem se stalo začlenění Romů do „nové“ společnosti. Jak k tomu mělo dojít?

Mocný činitel ve výchově člověka

Rom Gejza Fabián je primitivní a impulzivní člověk. Negramotný a bez skutečného domova, zcela závislý na přízni osudu. První normálně placenou práci nachází až v ostravské ocelárně Klementa Gottwalda. Nemůže se ale zbavit touhy po starém, nezávazném způsobu života, jakkoliv bídném a bez perspektivy. Utíká proto ke kočovným cikánům, pije. Naštěstí je tu svářeč Trojan. Má pro Gejzu pochopení, projevuje mu náklonnost, hovoří s ním bez předsudků. Klíčové pak je, že mu – spolu s dalšími uvědomělými soudruhy – pomáhá získat vztah k práci. Právě díky tomu se nakonec Fabián promění. Zbavuje se starých pout, stává se plnohodnotným členem kolektivu ocelárny, a dokonce i vzorným pracovníkem. Sobě i svému synovi tím zajišťuje

mnohem důstojnější život, než jaký kdy mohli vést jeho předkové. Takto komunistické představy o emancipaci Romů zobrazili režisér Jiří Weiss a scenárista Ludvík Aškenázy ve filmu *Můj přítel Fabián* z roku 1953.

Své téma brali velmi vážně. Dokládá to například jejich pobouření nad skutečnými, velmi bídnými podmínkami na ubytovnách romských dělníků ostravských oceláren. Dopisem o tomto nešvaru informovali prezidenta republiky Klementa Gottwalda.⁸ Téma ovšem stejně vážně brali i nejvyšší představitel státu. Film musel být oproti předloze několikrát

změněn. Židovský režisér Weiss byl například kárán za přílišnou kritiku rasismu. Ve filmu o integraci „cikánů“ do socialistické společnosti údajně neměla místo.⁹ Vyniknout naopak měla ona – až zázračná – moc pravidelné a poctivé práce. Komunisté vycházeli z předpokladu, že práce není jen prostředkem obživy a zvyšování individuální i kolektivní životní úrovně, ale především „mocným činitelem ve výchově člověka“. Proto očekávali, že i „občané cikánského původu“ skrze práci pocítí svoji společenskou užitečnost, upevní svůj charakter a přimknou se k novému

Rozhovor s Romy na stavbě socialismu. Články v médiích měly posilovat víru v úspěšnou emancipaci Romů skrze práci.
Foto: Muzeum romské kultury

6 NA, f. MV – dodatky (dále jen 850/3), k. 1283, Zpráva k oběžníku MV (Cikánská otázka v ČSR), 22. 8. 1951.

7 § 150 zákona č. 88/1950 (trestní zákon správní).

8 DONERT, Celia: „Citizens of Gipsy Origin“. *The Roma in the Reconstruction of Czechoslovakia, 1948–1989*. Dissertation. European University Institute, Fiesole 2008 (rukopis), s. 90.

9 Více k tomu tamtéž, s. 58–63.

socialistickému řádu. Podle představ expertů a lidí na příslušných pozicích v prvních letech diktatury proto neměla integrace Romů do pracovního procesu proběhnout na základě byrokratických nařízení a represe, ale pokud možno z vlastní vůle samotných obětí kapitalistického řádu.¹⁰

Jak konkrétně měla cesta k emancipaci vypadat, popisovala směrnice ministerstva vnitra z března 1952 určená národním výborům všech stupňů. Komplexní materiál nazvaný *Úprava poměrů osob cikánského původu* řešil i pracovní zařazení Romů. Mimo jiné ukládal národním výborům povinnost přesvědčovat odpovědné vedoucí závodů, že je třeba učinit vše, aby cikány udrželi v zaměstnání, i když z počátku bude jejich pracovní výkon nižší a způsob práce jejich životu neobvyklý.¹¹ Aby nezůstalo pouze u nařízení a posilovala se víra v budoucí výsledky, uváděly dobové články, ale i interní dokumenty (obojí pravděpodobně na objednávku ministerstva práce a sociální péče) zejména v první polovině padesátých let vzorové příklady Romů: *...jsou hlášeny případy velmi dobrého poměru k práci. Tak cikán zaměstnaný od 19. 7. 1948 u ČSSZ, národní podnik Semily, je navržen na úderníka, Josef Fako, zemědělský dělník u ČSSS Boreč, je označován za vzorného pracovníka, rovněž jiný cikán u K. P. MNV v České Lípě jako krmíč prasad a některé další.*¹²

Autoři zpráv z regionů nicméně zpravidla neopomínali skepticky poznamenat, že vzorní pracovníci jsou mezi Romy výjimkou. V souvis-

losti s tím se rovněž zdůrazňovalo, že Romové si svými tradičními způsoby obživy mohou vydělat více peněz než mnozí jiní. V interních dokumentech ministerstva vnitra se dočteme, že *téměř každá cikánská rodina je daleko majetnější než mnoho rodin našich občanů žijících se řádně svou prací.*¹³ V perspektivě dobového produktivismu představovali obtížně zaměstnatelní Romové především *značnou rezervu pracovních sil.*¹⁴ Pokud se odmítali podílet na výrobě v socialistických podnicích, pak vlastně škodili socialistické společnosti. Již v padesátých letech proto můžeme pozorovat oživené snahy o disciplinaci Romů. Projevovala se však především tam, kde bylo možné „občany cikánského původu“ nejnásilněji kontrolovat: v oblasti bydlení.

Méně čisté jsou cíchy peřin

Zejména slovenští Romové zaznamenávali po příchodu do českých zemí, především velkých průmyslových měst, ve své bytové situaci sociální vzestup, byť se často museli spokojit s velmi špatnými byty. I tak si však ve srovnání se svými domovskými osadami polepšili. Nový způsob života ale přinášel komplikace, jakým musí čelit všichni příchozí z prostředí venkova do prostředí urbánního. Značná část slovenských Romů se například poprvé v životě setkala s principem nájemného, kterému nerozuměla. Někteří ho dokonce chápali jako novodobý nástroj rasového útisku.¹⁵ K neschopnosti či přímo neocho-

tě platit nájemné se pak přidávaly další potíže. Především poté, co za muži, kteří zvolili české země za svůj trvalý domov, přicházely ženy, děti, sourozenci a další členové širší rodiny. Malé a zanedbané byty byly pro něco takového naprosto nevyhovující.

Komunističtí funkcionáři i místní úředníci tuto situaci záhy vnímali jako neudržitelnou. Lišili se však v prostředcích, jimiž ji chtěli napravit. Z vyšších míst státu čelily národní výbory tlaku, aby poskytl „občanům cikánského původu“ bydlení lépe vyhovující jejich potřebám. Na lokální a regionální úrovni ale v průběhu padesátých let sílil opačný názor, podle kterého za krizovou situaci mohli samotní Romové. Některé národní výbory již počátkem padesátých let navrhovaly, aby v každém domě obydleném Romy byla ubytována osoba, která by pravidelně dohlížela nad dodržováním pořádku a čistoty.¹⁶ To nakonec vyústilo ve snahu o důslednou kontrolu bydlení Romů obnašející neohlášené prohlídky jejich domovů. Dohled nad těmito záležitostmi připadl zdravotním odborům krajských (KNV), okresních (ONV) nebo místních národních výborů (MNV). Důkladnost práce těchto orgánů se zvýšila zejména na konci padesátých let, pravděpodobně v souvislosti s poklesem fluktuace romského obyvatelstva. Kontroloval se stav obytných prostor, nemocnost dětí a způsob jejich výchovy. Ze zpráv dohlížitelů se ale dozvídáme například i o tom, jak často která romská rodina uklízí nebo zda mají ženy čisté

10 NA, Archiv ÚV KSČ (dále jen AÚV KSČ), f. Ideologické oddělení (dále jen o5/3), sv. 36, a. j. 280, Návrh referátu pro celostátní aktiv o práci mezi cikánským obyvatelstvem, nedatováno [1960], s. 1-17.

11 Tamtéž, a. j. 282, Ministerstvo vnitra, Úprava poměrů osob cikánského původu, 5. 3. 1952.

12 NA, f. 850/3, k. 1282, sl. Materiál z ministerstva práce a sociální péče, KNV Liberec, Zařazení osob cikánského původu do trvalého pracovního poměru, 2. 9. 1950.

13 NA, AÚV KSČ, f. o5/3, sv. 36, a. j. 294, Ministerstvo vnitra, Toulavé osoby cikánského původu - opatření, 23. 1. 1954.

14 Tamtéž, a. j. 279, V. oddělení ÚV KSČ, Zpráva o některých nedostacích v práci mezi cikány, nedatováno [září 1954], s. 2-38.

15 K tomu DAVIDOVÁ, Eva: Proměny etnické skupiny Cikánů-Romů v rámci tvořící se lokální společnosti novoosídlenecy pohraničí po roce 1945. In: *Materiály k problematice novoosídlenecy pohraničí. Sv. 2 (Charakteristické rysy jednotlivých osídlenecy skupin, jejich civilizační a kulturní úroveň v době příchodu do pohraničí)*. Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha 1983, s. 41-77, konkrétně s. 50.

16 NA, f. 850/3, k. 1281, sl. Národnostní věci, Zápis o poradě konané v zasedací síni radnice MNV v Kladně, za účelem řešení bytové a sociálně-zdravotní otázky občanů cikánské národnosti, zaměstnaných v ČSSZ na Kladně, 12. 10. 1950.

Volný čas svěřenců internátní školy v Květušíně

Foto: Muzeum romské kultury

prádlo: *V bytě se zdržují jenom v noci a při špatném počasí. Jinak používají k pobytu volného neohraničeného dvorního prostranství, které bylo pořádně zameteno. Po praní na slunci vypěšené ložní prádlo bylo dosti čisté. Méně čisté jsou cíchy peřin vypěšených na provaze mezi stromy. Děti vypadají vcelku zdravě, mají na sobě jenom základní kousky prádla. Jsou čisté a přiměřeně inteligentní. OÚNZ byl upozorněn na ojedinělé plísňové a kožní onemocnění.*¹⁷

O tom, že dozor nad romskými domácnostmi byl důkladný, svědčí i fakt, že práce různých dohlážitelských orgánů se často překrývala či

doplňovala. Kontroly mohly provádět takzvané komise péče o člověka či péče o občany cikánského původu při místních a okresních národních výborech. Obdobnými pravomocemi byly vybaveny i komise zdravotních odborů okresních či krajských národních výborů. Nebylo výjimkou, že dva různé dohlážitelské orgány navštěvovaly jednu a tu samou domácnost, jak ukazuje zápis komise zdravotního odboru Krajského národního výboru v Ústí nad Labem: *Osobní čistota je u nich dobrá i životní úroveň je na výši. Mají zařízený byt i s vlastním nábytkem [...] čistota u dětí je dobrá, prospěch ve*

*škole mají dobrý. Hmyz a cizopasnici se v bytě nenachází. Prádlo mají čisté, slušně chodí oblekané. Zásahu na tom má i komise péče o člověka při MNV ve Štětí, která rodiny navštěvuje a provádí i osvětu.*¹⁸ Pozoruhodné je, že zatímco v povšechných zprávách z krajů se velice často hovořilo o obydlích Romů jako o „hnízdech špíny“ nebo „semeništích hmyzu a potkanů“, zápisy z konkrétních prohlídek dávají opačný obraz: většina kontrolovaných rodin neměla základní problémy s hygienou. Problém jejich bytové situace spočíval spíše v tom, že se v jednom malém bytě tísnilo i více rodin. Je

17 SOA Litoměřice, f. SKNV Ústí nad Labem (dále jen 668), zn. 104/2, Komise zdravotního odboru SKNV Ústí nad Labem, Záznam o návštěvě cigánů na Slavíně, 17. 9. 1958.

18 Tamtéž.

„Dědičovy děti“, žáci jeho školy

Foto: Muzeum romské kultury

pravděpodobné, že autoři zběžných zpráv situaci interpretovali ani ne tak na základě konkrétní zkušenosti, jako na základě svých představ.¹⁹

Materiál pro dílnu lidskosti

Emancipace dospělých Romů už od počátků neprobíhala tak hladce, jak si komunistické elity zkraje padesátých let představovaly. Velké naděje se však vkládaly do vzdělání dětí. Na tomto poli také již tehdy vznikaly nejdůležitější projekty, které dnes nemají obdobu. Jejich deklarovaný záměr byl jednoznačný: integrovat romské děti do české společnosti

a tím jim zajistit důstojný život. Nejvýraznějším příkladem výchovného experimentu byla slavná internátní Škola Míru v jihočeském Květušíně, založená v roce 1950. V průběhu padesátých let jí prošlo přibližně tři sta dětí. Její příběh, jenž poskytl námět řadě studentských prací i jednomu dokumentárnímu filmu²⁰, je mimořádnou výpovědí o dobové víře ve schopnost vzdělavatelů vést lidi k lepšímu životu i o rizicích s tím spojeného sociálního inženýrství.

Původně tato škola vznikla pro romské děti z odlehlé oblasti vojenského újezdu Boletice. Velitel újezdu situaci, která jej přiměla k založení

školy, popisoval následovně: *Prohlédl jsem si přibytky tamního obyvatelstva. Nelze říci, že šlo o byty. V místnosti bydlelo několik osob ve změti hadrů, slámy a sena. Polorozbořená kamna plnila místnosti tmavým kouřem, a tak ve špinavém, zhoubném prostředí žili dospělí se svými dětmi [...]. Promlouval jsem na děti. Byla to ustrašená, zdivočelá stvoření zamořená cizopasníky, nemytá a polooblečená v haděrkách [...], dověděl jsem se, že děti školu neznají, ano, několikrát šly do školy asi 4 km vzdálené od Květušína, nebylo tam prý však pro ně místa, učitelé nerozuměly a víckrát na školu nevzpomněly.*²¹

19 Svědčí o tom četná hlášení o národnostní problematice, která byla v jednotlivých krajích pořizována pro příslušné odbory ministerstva vnitra, viz např. NA, f. 850/3, k. 1283, sl. Cikánská otázka (Úprava poměrů osob cikánského původu - zprávy z krajů), a také zprávy zdravotnických a hygienických komisí okresních a krajských národních výborů - např. pro kraj Ústí nad Labem viz SOA Litoměřice, f. 668, dokumenty Komise zdravotního odboru SKNV Ústí nad Labem.

20 *Zatajené dopisy* (dokument, 51 minut), režie Tomáš Kudrna, Česká televize 2015 - viz <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10871537383-zatajene-dopisy/> (citováno k 21. 8. 2017).

Výuka v květušínské škole

Foto: Muzeum romské kultury

Plán školy pro děti z romských rodin se setkal s odporem vedení místního vojenského statku, který obhospodařoval území újezdu Boletice. Správce statku měl jiné záměry: dlouhodobě usiloval o vysídlení květušínských Romů na Slovensko. Navzdory tomu začala škola fungovat, především díky podpoře ONV v Českém Krumlově. V jejím čele stál mladý pedagog Miroslav Dědič, který od počátku chápal, že škola musí obsáhnout vedle vzdělání i výchovu a sociální péči. Děti z obtížných sociálních poměrů dovedl zaujmout. Ke spolupráci a koncentraci na výuku je přivedl s pomocí hudby a hraní míčových her. Nejschopnější děti již po několika měsících dokonce zapojil

jako pomocníky do večerních kurzů pro dospělé. To ho utvrdilo v názoru, že *děti jsou normálně kultivovatelné* a že hlavní překážkou jejich kultivace představuje rodinné prostředí. Podle Dědiče se poměry časem vyvinuly tak, že děti začaly dávat přednost škole a jemu před domovem. Každodenní návrat dětí do rodinného prostředí navíc z hlediska pedagogů komplikoval jejich výchovné úsilí: *Začalo být přímo palčivým problémem odtrhnout děti zhoubnému prostředí docela.*²² Tak se postupně zrodila myšlenka internátu.

Na jaře 1951 se většina romských rodin rozhodla za Květušína odejít. Příčinou byly neshody s vedením vojenského statku. Pracovní režim

tu byl obzvláště tvrdý a volnost pohybu omezená pravidly vojenského újezdu. Předsudky vůči Romům ze strany vedení statku navíc nepřispívaly ke vzájemné komunikaci. Už tehdy Miroslav Dědič zvažoval – byť s vnitřními pochybnostmi – možnost dětí v zájmu školy odejmout odcházejícím rodinám. Vyšší orgány to však neschválily. Vyučování tak navštěvovalo jen šest dětí a škole hrozilo uzavření. Dědičovi se však podařilo prosadit nový model fungování: internát, do nějž byly zařazovány romské děti z okresu Český Krumlov a později i odjinud. Hana Librová, sociální pracovnice ONV v Českém Krumlově, rovněž angažovaná v projektu květušínské školy, se nyní podle Dědiče

21 *Vojenský ústřední archiv - Vojenský historický archiv*, f. MNO 1952, Hlavní soudní správa, k. 473, sign. 28/1, JUDr. špkt. Josef Pohl, Zpráva o mateřské a národní Škole Míru voj. újezdu Boletice, nedatováno [1952]. Citováno dle ŠEBOVÁ, Barbora: *„Škola Míru“ v Květušíně 1950-1954 (a její pokračování na Dobré Vodě u Prachatic) - kritická reflexe v historickém kontextu 50. let*. Diplomová práce. FF UK, Praha 2009, s. 54.

22 Tamtéž, s. 61-62.

Internát v Bílině, nástup

Foto: Muzeum romské kultury

měla stát *Dodavatelem materiálu pro naši dílnu lidskosti.*²³

Postupně se mu podařilo ze školy s nejistou budoucností vybudovat všeobecně uznávaný Dětský domov pro děti z cikánských rodin. Při jejich zařazování do internátu se nebránil soudnímu odnímání dětí. Často se pak snažil přerušit komunikaci dětí v internátu s jejich rodiči – zejména v případech, kdy hrozilo, že rodiče budou usilovat o jejich navrácení. V několika případech angažovaný

učitel Dědič bránil odchodu dětí zpět do rodin i za použití fyzického násilí, jak o tom svědčí zápisy v jeho deníku: *Násilím odtrhávali jsme děti od auta, které vesměs všechny pojednou chtěly nazpět do Krumlova, poněvadž zdejší prostředí neznaly. Pláče bylo až srdce usedalo. [...] Vládne všeobecný smutek ve škole, poněvadž děti přišly do nového prostředí a jsou vzdáleny rodičů.*²⁴ Děti si však na nové prostředí zvykaly snadno a podle všeho byly v internátu brzy spokojené. Nevěděly ale napří-

klad, že jim vedení domova zamlčovalo dopisy od rodičů. To zjistily mnohdy teprve v dospělosti. S odstupem let se na tyto praktiky a na nucené oslabení vztahu se svým rodinným zázemím dívají různě. Většinou na školu i Miroslava Dědiče vzpomínají s láskou. Přípomínky nucené izolace od rodičů i konfrontace se zatajenými dopisy jsou ale bolestné.²⁵

Nejpozději od přelomu let 1951/1952 se květušínský experiment stal předmětem zájmu odborných a mezimimis-

23 Tamtéž, s. 314.

24 Deníkový zápis M. Dědiče z 12. 6. 1951, citováno dle ŠEBOVÁ, Barbora: „Škola Míru“ v Květušíně 1950–1954, s. 77.

25 K tomu viz filmový dokument *Zatajené dopisy*.

Nejen Škola Míru

Myšlenka speciální školy pro děti z romských rodin našla uplatnění i jinde, například v Melči u Opavy, na Chebsku nebo na Žatecku. Zpravidla se ovšem jednalo o krátkodobější pobyty nebo o školní a předškolní zařízení, která na rozdíl od květušinského internátu zcela nevytrhávala děti z rodinného prostředí, jakkoliv bylo izolování romských dětí od „zhoubného vlivu rodinného prostředí“ pokládáno za vhodný prostředek výchovy. Za ideální se považovaly zejména přípravné třídy, po jejichž absolvování děti pokračovaly v normálních školách. Vznik přípravných tříd – v pohraničí například v Žatci, Bílině, Boleticích, Ústí nad Labem – byl výsledkem živelného úsilí aktivních jednotlivců, kteří se často až po vzniku příslušného zařízení snažili získat prostředky a oficiální uznání ze strany úřadů.

Teprve od roku 1952 dostaly tyto snahy právní rámec. *Úprava poměrů osob cikánského původu* stanovila, že cikánské děti sice patří do národní nebo střední školy jako děti ostatní, že ale je v některých místech vhodné zřizovat speciální přípravné třídy nebo školy, v nichž budou tyto děti převychovávány. Převýchova z tohoto pohledu neměla být prostředkem segregace, ale naopak nutným předpokladem integrace a vzdělávání v běžné škole.^a Dočasnost umístění romských dětí ve speciálních třídách či školách pak zdůrazňují stranické i vládní dokumenty a legislativa až do konce padesátých let. Záměrem bylo zabránit dlouhodobé izolaci romských dětí od majoritní společnosti. Praxe se ale již brzy začala vyvíjet směrem ke stavu, jaký známe dnes, tedy k odkládání romských dětí do zvláštních zařízení nikoli za účelem jejich emancipace a integrace, ale naopak izolace. Pokud jde o dětské domovy, cestu k tomuto scénáři otevřelo mimo jiné státem vcelku benevolentně povolované, nebo dokonce podporované soudní odnímání dětí,^b o jaké – jakkoliv s dobrými úmysly – usiloval například i Miroslav Dědič. Zvláštní školy se začaly houfně zakládat a rychle plnit romskými dětmi poté, co se státu podařilo Romům usazeným v českých zemích vštípit myšlenku povinné školní docházky. Standardní školy nebyly na masový příliv romských dětí připraveny. Zvláštní školy pak přestaly být vnímány jako přípravky pro standardní vzdělávací systém. Začaly fungovat jako odkladiště těch, s nimiž si učitelé v běžných školách nevěděli rady.^c

a NA, AUV KSČ, f. 05/3, sv. 36, a. j. 282, Ministerstvo vnitra, *Úprava poměrů osob cikánského původu*, 5. 3. 1952.

b Tamtéž, a. j. 279, Politické byro ÚV KSČ, *Zpráva o stavu práce mezi cikánským obyvatelstvem v ČSR*, nedatováno [1957], s. 39–63.

c Tamtéž, a. j. 286, Kulturní výchovná práce mezi cikánským obyvatelstvem, nedatováno [1960].

terských konferencí. Začaly o něm vycházet nadšené články v tisku a Květušín navštěvovali redaktoři rozhlasu. Děti z internátu byly od té doby rovněž využívány k propagaci vzdělání mezi romským obyvatelstvem. Vrcholem těchto snah byl zájezd dětí do osad na Slovensku, kde údajně promlouvaly ke svým vrstevníkům i jejich rodičům následujícím způsobem: *Než jsme začali chodit do školy, byli jsme nezvedení, z bílých lidí jsme měli strach a nevěřili jsme jim. Učitelé s námi měli těžkou práci. Nyní*

*jsme vzdělané školní děti, umíme číst, psát, počítat, přečetly jsme již mnoho knih. Učíme se, hrajeme si, pracujeme, soutěžíme. Není rozdílu mezi námi a bílými dětmi.*²⁶

V roce 1954 se škola přestěhovala do Dobré Vody u Prachatic, kde fungovala až do konce padesátých let. Absolventi internátní školy následně studovali na učilištích, na středních odborných školách a v některých případech i na školách vysokých. Pedagogické úsilí Miroslava Dědiče bylo jedinečné svojí dotažeností i – viděno

dobovou perspektivou – svými úspěchy na poli emancipace a integrace romských dětí. Intenzivní a pozitivní ohlas experimentu v soudobém tisku i interních stranických materiálech svědčí o tom, že přesvědčení hlavních protagonistů experimentu, podle nichž teprve zpřetrhání vztahu dětí s rodinným prostředím mohlo umožnit efektivní výchovu, vzdělání a v důsledku toho i důstojný život, bylo vyjádřením panujících představ. Ty se nesly v duchu teze: *Je třeba si uvědomit, že ještě dnes musíme velkou část cikánů nutit k tomu, aby žili stejně jako ostatní občané našeho státu a aby se naučili užívat svých práv.*²⁷

Soudruzi, zakročte

Východiska vztahu státu k Romům se po celou éru státního socialismu nezměnila. Byly jimi boj proti diskriminaci, rasismu a předsudkům majoritní společnosti; převýchova, vzdělávání a začleňování do pracovního procesu; kontrola a disciplinace prostřednictvím péče o zdraví a hygienu. Původní přesvědčení komunistických elit, že řešení „cikánského problému“ bude probíhat více méně hladce a za dobrovolné spolupráce samotných Romů, se ovšem v druhé polovině padesátých let zhroutilo. Příčin bylo – vedle nereálnosti původních očekávání – více. Rozhodující vliv mělo například to, že se v samotném Sovětském svazu v téže době změnil přístup „k asociálnímu živlům a příživníkům“. Makareňkovská víra v sílu převýchovy silně oslabila a místo ní byla posílána klasická represivní opatření. V českých zemích je k tomu nutno přičíst i tlak majoritního obyvatelstva a místních úředníků, který vyvolal u představitelů strany obavy, že dosavadní snaha o velkorysý přístup k Romům zásadně ohrozí důvěru ve schopnost KSČ řídit zemi a přispěje ke ztrátě její autority.

26 NA, f. 85/0/3, k. 1283, sl. Cikánská otázka (zpráva a záznamy porad), Zápis z porady o cikánské otázce a o prvních úkolech v jejím řešení v Klubu čs. spisovatelů, 29. 8. 1953.

27 NA, AUV KSČ, f. 05/3, sv. 36, a. j. 290, Připomínky k metodickému poradci *Odstraňujeme sociálnu a kulturnu zaostalost občanov cigánskeho pôvodu*, 2. 12. 1958.

Olašští Romové v českých zemích po nuceném usazení na konci padesátých let

Foto: archiv Evy Davidové

Již v čase formulování komunistické politiky uplatňované vůči „občanům cikánského původu“, tedy na přelomu čtyřicátých a padesátých let, byli Romové místním obyvatelstvem houfně obviňováni z vybydlování bytů a domů po Němcích, z krádeží, z nedodržování základních hygienických pravidel a ze zanedbávání pracovní povinnosti. Především pocit, že vedou „zahálčivý způsob života“, vyvolával u řady občanů v době usilovného

budování socialismu pohoršení: *Jak můžeme nečinně přihlížeti k tomu, když každý řádný člověk dnes pracuje a hledí, abychom se měli lepší a vyšli z těch poměrů, když na druhé straně se potloukají po naší zemi mladí cikáni, kteří ničeho nedělají, jen obtěžují pracující lid a hledí, kde by co ukradli. [...] Proč se proti takovýmto obtěžovatelům ba pijavicím na těle národa řádně nezakročí, proč by cikáni nemohli někde pracovat a být k práci drženi?*

*Jak dlouho budeme ještě řádění cikánů přihlížet? Jak mohu klidně pracovat, když se musím obávat, že jakmile dům opustím, bude vyloupen cikány aneb podpálen ze msty? [...] prosíme ministerstvo vnitra, aby radikálně proti cikánům zakročilo.*²⁸ Obdobných dopisů, připisů a stížností, jež na přelomu čtyřicátých a padesátých let tyto pocity vyjadřují, se zachovaly stovky, možná tisíce.

Rozšířený názor, že vůči Romům je třeba radikálně zakročit, silně

artikulovali i funkcionáři nejnižších stupňů státního aparátu. Nebylo výjimkou, že se místní národní výbory snažily ze svých obcí Romů všemi možnými prostředky vypudit. Úředníci z MNV v Kadani například místním zaměstnaným Romům v roce 1949 namluvili, že musí z Čech pryč, protože na Slovensku jsou v nových továrnách potřeba pracovní síly. Celý projekt „odsunu“ z Kadaně zastavil až okresní úřad ochrany práce. Úředníci dobře věděli, že situace je právě opačná.²⁸ Většina místních národních výborů vedle běžného „postrku“, což byl termín pro vyhánění skupin kočovných Romů, ale neměla odvahu k radikálnějšímu protiromským opatřením z vlastní iniciativy. K zásahu se snažily přimět nadřízené orgány. Nejběžnějším z řešení, po nichž tito funkcionáři nebo shromáždění občanů volali, bylo „zařazení do táborů nucené práce“. Charakteristické je memorandum z Mladé Boleslavi, v němž se za legitimní bere obdobný princip kolektivní viny, jaký byl aplikován po válce na Němcích. Potrestání a poslání do táborů měli podle něj být všichni, kteří by nemohli prokázat s platností od slavných dnů únorových 1948 nepřetržitě pracovní úsilí a vysokou pracovní morálku.²⁹ Takovéto řešení by, dobovou optikou, sledovalo jen cíl řádného života, pracovní morálky a mravnosti.³⁰

Tlak lokálních funkcionářů a místního obyvatelstva výrazně zesílil v letech 1954–1956. Tou dobou totiž nastalo relativní zklidnění po počáteční

revoluční fázi socialistické diktatury, které pravděpodobně zvyšovalo citlivost na projevy rušící obnovovaný klid. Občané a místní funkcionáři nyní naléhali zejména na to, aby byla učiněna přítrž řádění cikánských tlup³¹ a jejich volnému pohybu, přičemž se vyjadřovali v tom smyslu, že příslušné úřady i vláda neumějí se s touto otázkou vypořádati. Pisatelé stížností tvrdili, že počet kočujících cikánů se v roce 1955 značně zvýšil,³² přičemž zdůrazňovali, že zamezení krádežím je obtížné, pokud nelze zamezení stěhování.³³ Zprávy národních výborů hovořily především o škodách na úrodě, ale také o tom, že se občané v místech, kde se utáboří Romové, bojí chodit do práce. Některé místní či okresní národní výbory pak explicitně žádaly, aby krajské národní výbory, případně ministerstvo vnitra nebo vyšší stranické orgány „cikánským tlupám“ znemožnily jejich zlovolné a toulavé přemísťování se z místa na místo a tím také, aby bylo zabráněno krádežím a ničení na polích. V tomto směru bylo podle nich zapotřebí, aby ministerstvo vnitra učinilo nejpřísnější opatření v lokalizování cikánských kočovných tlup a zajistilo tak pokojný a budovatelský život našich občanů.³⁴

Objevovala se dokonce opatrná polemika s centrálním dogmatem „cikánské politiky“, tedy s převýchovou jakožto jediným opravdovým nástrojem změny, a to nejen na místní úrovni, ale i na úrovni krajských národních výborů.³⁵ Trpělivý přístup k Romům a úsilí o jejich postupnou

proměnu v socialistické občany vnímaly jednotlivé místní orgány stále více jako projev slabosti.³⁷ Dopis předsedy brněnského krajského národního výboru Jana Nedělký adresovaný ministru vnitra to říká jasně: *Chci upozornit, že v obyvatelstvu se vzrůstá nálada, ostře zaměřená jednak proti cikánům, bezpečnosti a národním výborům proto, že se nechají pavalovat lidmi bez práce. Občané jsou bezmocní proti cikánům, kteří ohrožují majetek, bezpečnost a životy, úřady neumí sjednat pořádek a musí si jej sjednávat sami. Dochází proto k organisovanému svolávání obyvatel na obranu proti cikánům a tato nálada je ostře vyhrocována. Jsem si vědom, že stejně dostáváte zprávy od Vašich orgánů z celé republiky a že pravděpodobně podobné případy [...] neslouží nám nejenom ke cti, ale ubírají na autoritě i vládě republiky.*³⁸

Účinnější formy boje

Nutno zdůraznit, že pracovníci ministerstva vnitra po celé období padesátých let přesvědčení o nutnosti razantního postupu vůči Romům sdíleli. Tato linie nebyla v rámci ministerstva vnitra vážně narušena ani v letech 1951–1953, kdy stranické orgány a lidé kolem ministerstva informací a osvěty vážně uvažovali o podpoře emancipace Romů.³⁹ Snaha pojímat romskou problematiku jako kriminální záležitost se ještě výrazněji projevovala na ministerstvu národní obrany. To v roce 1952 zorganizovalo akci „Toulavé osoby“,

28 NA, f. 315/1, k. 1163, zn. 1424/b/1, Stížnost na MV - Nádraží Bezděz, 22. 2. 1949.

29 Tamtéž, k. 1708, zn. 916, Cigáni - jejich zařazení do pracovního procesu a neodpovědné jednání některých zástupců lidových orgánů, leden 1949.

30 Tamtéž, k. 1163, zn. 1424/b/1, Memorandum MNV Mladá Boleslav o cikánské otázce, duben 1949.

31 NA, AÚV KSČ, f. 05/3, sv. 36, a. j. 294, MNV Komořany (okres Most), Dopis prezidentu republiky, 8. 8. 1955.

32 Tamtéž, Okresní oddělení MV - Jaroměř, Cikánské tlupy - stížnosti občanů na jejich chování, 6. 5. 1955.

33 Např. tamtéž, Stížnost MNV Vrbno ve Slezsku, 21. 9. 1955; dále tamtéž, Metla venkova. Příspěvek „Vesnickým novinám“, 9. 4. 1956.

34 Tamtéž, Stížnost MNV Vrbno ve Slezsku, 21. 9. 1955.

35 Tamtéž, Odbor rady Okresního národního výboru v Rosicích, Stížnosti MNV na kočování cikánských tlup, 24. 5. 1956.

36 NA, f. 315/1, k. 3409, zn. 257, Cigáni - KNV Liberec, 27. 7. 1955.

37 Tamtéž, Otázka cikánská v Karlových Varech, 21. 6. 1955.

38 NA, AÚV KSČ, f. 05/3, sv. 36, a. j. 294, s. 35–37, Z dopisu předsedy KNV Brno ministru vnitra Rudolfu Barákoví, 7. 7. 1956.

39 NA, f. 850/3, k. 1283, Zápisy z porad a přehledy námětů porad při ministerstvu vnitra v letech 1951–1953.

monitorující velké skupiny kočujících Romů, která měla evidentně rasistický podtext.⁴⁰ Největší problém pro bezpečnostní orgány představovala právě fluktuace, protože ztěžovala, či dokonce znemožňovala jejich práci. Běžná praxe stíhání pachatelů drobné trestné činnosti – spolupráce místních úřadů a orgánů SNB – se v případech lidí, kteří často měnili bydliště nebo byli z jiných důvodů špatně evidovatelní, mýjela účinkem. Právě z toho důvodu volaly bezpečnostní orgány v průběhu celých padesátých let po celostátním restriktivním opatření, které by příslušnou část občanů „vyčerpávajícím způsobem“ postihlo.⁴¹

Právě v těchto souvislostech je třeba chápat obrat politiky KSČ vůči kočujícím, ale i pouze za prací se stěhujícími Romům v druhé polovině padesátých let. Ojedinelé úspěchy v romské emancipaci neposkytovaly pádnou odpověď na volání majoritní společnosti i bezpečnostních orgánů po restriktivním přístupu. Snahy KSČ reagovat rázným krokem, který by obnovil její autoritu, vyvrcholily 8. dubna 1958, kdy politické byro ÚV KSČ vydalo směrnici *O práci mezi cikánským obyvatelstvem ČSR*. V ní se mimo jiné dočteme, že *není nadále možné, aby ve společnosti budující socialismus žila tak početná část obyvatelstva zaostalými formami života, v nichž se projevují silné přežitky z dřívějších společenských formací [...] Tyto charakteristické rysy jsou dnes přežitkem, který nutno v procesu socialistické výchovy odstraňovat [...] Zásadně je nutno zamezit neopodstatněně přesuny skupin cikánů i jednotlivců [...] Ministerstvo vnitra a ministerstvo spravedlnosti*

*budou mít za úkol ve složkách VB volit účinnější formy boje proti vzrůstající trestnosti a prostituci cikánů.*⁴²

*Zákon o trvalém usídlení kočujících osob*⁴³, jenž vydalo ministerstvo vnitra na podzim téhož roku, je legislativním opatřením, které z citované směrnice přímo vychází a v praxi naplňuje některé její záměry.

Jednalo se o důkladně připravený akt, jak po ideologické, tak i po technické stránce. Ještě v roce 1957 bylo totiž v souvislosti s Romy zdůrazňováno, že hlavním znakem přístupu socialistického státu je „svoboda pohybu“, kterou zaručuje ústava – s tím, že zákaz pohybu nemůže vydat nikdo jiný než soud.⁴⁴ Proto byl také zákon sepsán tak, aby formálně nepůsobil jako „zákaz“. Rovněž v něm není specifikováno, že je zaměřen na Romy, čímž se mělo otupit podezření z rasové diskriminace. Obě skutečnosti, tedy o co a o koho v první řadě jde, jsou však více než zjevné. Předlohy zákona byly projednávány na aktivech k romské problematice a také jeho aplikace byla spojena výhradně s problematikou Romů.⁴⁵ Zcela zásadní pak je, že jeho důsledky se nedotkly výhradně kočovných romských skupin, ale přinejmenším v českých zemích i velké části dalších Romů migrujících za prací nebo žijících z hlediska úřadů ne zcela „normálním způsobem života“. Právě proto se jedná o klíčový dokument, jímž stát učinil významný krok k regulaci pohybu romského obyvatelstva (nikoli pouze kočovného), a to i v celostátním měřítku, zejména mezi Slovenskem a českými zeměmi. Široká a nejasná definice těch, na něž se zákon vztahoval, navíc umožňovala

uplatňovat nejrůznější represivní praktiky i proti lidem, kteří měli trvalé bydliště. Následná evidence „kočovných cikánů“, ve skutečnosti všech Romů, jejichž pracovní poměry a bydliště nebyly zcela jednoznačné, pak výrazně posílila autoritu státu a jeho schopnost represivně – tedy v očích majority i účinně – konat.

Zákon o trvalém usídlení kočujících osob nebyl a nemohl být efektivním a dlouhodobým řešením vztahu státu a romských komunit. Cestu k takovému řešení naopak na dlouhou dobu zatarasil, protože zásadně naboural důvěru romského obyvatelstva ke státním orgánům. Proměna politiky KSČ, jejímž vyjádřením zákon byl, ale nebyla zacílena primárně na řešení problémů Romů. Často se přehlíží, že byl do velké míry namířen proti národním výborům, jimž měl zabránit v praxi nuceného vysídlování Romů mimo vlastní území. Strana tím v tomto smyslu obnovovala svoji svrchovanost nad složkami státní správy. Zřejmě ještě podstatnější byl pak pro KSČ efekt, který měla příslušná opatření přinést ve vztahu k většinové společnosti: totiž obnovení pozice strany jakožto síly, jež garantuje dodržování pravidel soužití v socialistickém státě, zajišťuje osobní bezpečí a chrání socialistický i osobní majetek. Kampaň proti „kočovným a polokočovným cikánům“ v letech 1958–1960 měla, jak dokládají prameny, u většinového obyvatelstva příznivý ohlas,⁴⁶ což jen potvrzuje, že strana zakládala svoji legitimitu stále ve větší míře na konzervativních hodnotách. Legitimitu nositelky revoluce nahradila legitimita strážkyně klidu a pořádku.

40 Více o tom DONERT, Celia: „Citizens of Gypsy Origin“, s. 70–71.

41 NA, f. 850/3, k. 1283, Velitelství veřejné bezpečnosti, Trestná činnost potulných osob – stíhání, 26. 8. 1952.

42 Zásadní směrnice o práci mezi cikánským obyvatelstvem ČSR, 8. 4. 1958. In: JUROVÁ, Anna: *Rómska problematika 1945–1967, dokumenty – 3. časť*. ÚSD AV ČR, Praha 1996, s. 459–464.

43 NA, AÚV KSČ, f. 05/3, sv. 36, a. j. 282, zákon č. 74/1958, o trvalém usídlení kočujících osob, 17. 10. 1958.

44 Tamtéž, a. j. 294, Právní úprava za kapitalismu a platný právní stav v současné době, 26. 11. 1957.

45 K poradám a aktivitám k cikánské problematice v době přípravy i aplikování zákona více PAVELČÍKOVÁ, Nina: *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*, s. 61–67.

46 NA, AÚV KSČ, f. 05/3, sv. 36, a. j. 289, Zákon o trvalém usídlení kočujících osob – ohlas mezi obyvatelstvem, 14. 11. 1958, s. 17–18.